

Г.Ж. Искакова * , Б. Шалабай

«Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, Қазақстан, Көкшетау қ.

*e-mail: g.ristina@mail.ru

МИФ – АВТОР МОДАЛДІЛІГІНІҢ БЕРІЛУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

Мақалада лингвистикалық зерттеулер контексіндегі модалділік ұғымы кеңінен сипатталып, қазіргі лингвостилистика мен мәтін лингвистикасындағы модалділік категориясын зерттеудің қысқаша тарихы, теориялық материалдарды синтездеу арқылы «автор модалділігі» категориясының анықтамасы ұсынылды.

Зерттеу жұмысында көтерілген «автор модалділігі» категориясы лингвистикамен де және әдебиетпен де байланыста қарастырылды. Әдебиетпен байланысы қазақ жазушысы Ә. Кекілбаев пен қырғыз жазушысы Ш. Айтматовтың шығармашылығын зерттеумен байланысты. Зерттеу жұмысы лингвистикалық тұрғыдан мәтін лингвистикасы, көркем шығарма стилистикасы, құрылымдық және коммуникативтік синтаксис сияқты салалармен байланысты. Өйткені, көркем мәтіндегі автор модалділігін, автор позициясын зерттеу осындай кешенді талдауды қажет етеді.

Көркем мәтіндегі «автор модалділігі» категориясының мәтінтүзушілік қызметіне, мәтін астарының имплицитті коммуникативтік сипатына талдау жасау мәтінтүзімнің коммуникативтік прагматикалық аспектісін айқындауға көмектеседі. Көркем шығармалар тіліндегі авторлық модалділік мәтіннің лексикалық грамматикалық және композициялық деңгейлерінің элементтері арқылы жүзеге асырылады, сондай-ақ бейнелер, тақырыптар, авторлық идеялар мен концептілер сияқты мәтінді қабылдау нәтижесінде анықталатын прагматика-идеологиялық бірліктер арқылы көрінс табады. Көркем мәтінде автор модалділігінің берілуінің бір тәсілі ретінде мифтік сюжеттер, символдық белгілер қарастырылып, көркем шығармалардан мысалдар келтірілді, контекстік талдау және компоненттік талдау жасалды.

Миф пен шындықты байланыстыру арқылы автор қазіргі замандағы қоғамдық мәселелерді көтереді, сол себепті миф шартты түрде символдық, кодталған сипатқа ие болады. Бұл автордың белгілі бір жағдаятта көзқарасын, тұжырымын, яғни автор модалділігін білдірудің бірден бір тәсілі. Бұл құрылымдардың семантикасы модалділіктің әртүрлі реңктерін қамтиды, оларды анықтау шығармада автордың қатысуын айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: автор модалділігі, көркем мәтін, ұлттық дүниетаным, мифтік сюжет, символдық белгі.

G. Zh.Iskakova*, B.Shalabay

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kazakhstan, Kokshetau

*e-mail: g.ristina@mail.ru

Myth as a way of expressing the author's modality

The article substantiates the concept of modality in the linguistic research context. It offers a brief history of the modality category study in modern linguistic stylistics and linguistics of the text. Based on the method of theoretical material synthesis the study proposes the definition of "author's modality" category.

The "author's modality" category, considered in the research, regards both linguistic and literary issues. The literary issues are connected with the study of the works by the Kazakh writer A. Kekilbayev and the Kyrgyz writer Sh.Aitmatov. The linguistic part of the study is associated with the text linguistics, fiction stylistics, structural and communicative syntax. The study of author's modality and position in a literary text requires an integrated approach.

The article examines the text-forming function of the "author's modality" category in a literary text. As a result of considering the author's modality transmission in the text using implicit means there determined the communicative pragmatic aspect of text formation. The author's modality in the language of fiction is implemented through the elements of the lexical-grammatical and compositional levels of the text, and through the pragmatic-ideological units determined as a result of text perception, such as images, themes, author's ideas and concepts. In the literary text, mythical plots, symbolism were considered as one of the ways to convey the author's modality. There were presented examples from fiction works, contextual and component analysis was carried out.

Since myth does not directly correlate with reality, the connection between myth and reality, including modern reality, acquires a conventional symbolic, coded character, which is reflected at the level of mythological reminiscences. The author uses this approach to express his attitude to a certain situation, concept and modality. The semantics of these structures includes various shades of modality, the definition of which allows to reveal the author's intention.

Key words: author's modality, literary (fiction) text, national worldview, mythical plot, symbolic sign.

Г.Ж. Искакова*, Б. Шалабай

НАО Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Казахстан, г. Кокшетау

*e-mail: g.ristina@mail.ru

Миф как способ выражения авторской модальности

В статье обосновано понятие модальности в контексте лингвистических исследований, предложена краткая история изучения категории модальности в современной лингвистике и лингвистике текста, с помощью метода синтеза теоретического материала было предложено определение категории «авторская модальность».

Категория «авторская модальность», рассматриваемая в данной исследовательской работе, затрагивает как лингвистические, так и литературоведческие вопросы. Литературоведческие проблемы связаны с изучением творчества казахского писателя А. Кекильбаева и киргизского писателя Ш. Айтматова. Лингвистическая сторона исследования связана с такими областями лингвистики, как лингвистика текста, стилистика художественного произведения, структурно-коммуникативный синтаксис. Ведь изучение авторской модальности, авторской позиции в художественном тексте требует такого комплексного подхода.

В статье также рассмотрена текстообразующая функция категории «авторская модальность» в художественном тексте. В результате рассмотрения передачи авторской модальности в тексте с помощью имплицитных средств определен коммуникативный прагматический аспект текстообразования. Авторская модальность в языке художественных произведений реализуется через элементы лексико-грамматического и композиционного уровней текста, а также через прагматико-идеологические единицы, определяемые в результате восприятия текста, такие как образы, темы, авторские идеи и концепты.

В статье на примерах из художественных произведений были рассмотрены мифические сюжеты, символические знаки как один из способов передачи авторской модальности в художественном тексте, а также проводился контекстуальный и компонентный анализ.

Поскольку миф напрямую не соотносится с действительностью, связь мифа и реальности, в том числе и современной, приобретает условно символический, кодированный характер, что находит отражение на уровне мифологических реминисценций. Автор использует этот подход для выражения своего отношения к определенной ситуации, концепции, модальности автора. Семантика этих структур включает в себя различные оттенки модальности, определение которых позволяет раскрыть авторский замысел.

Ключевые слова: авторская модальность, художественный текст, национальное мировоззрение, мифический сюжет, символический знак.

Кіріспе

Модалділік категориясы – отандық және шетелдік тілшілердің әрдайым назарында жүрген күрделі категориялардың бірі. Бұл бағыттағы зерттеулердің маңыздылығы мәтін ерекшелігін зерттеу мен сипаттауға негізделеді. Көркем мәтінде автор модалділігін анықтап, оның жүзеге асу жолдарын талдау арқылы ғана мәтінді дұрыс түсінуге болады. Себебі, автор модалділігі – мәтінді тұтас шығарма ретінде қабылдауға мүмкіндік беретін мәтін түзуші категория. Аталған зерттеу жұмысының өзектілігі модалділік категориясының көркем мәтінге қатысты жеке аспектілерінің, оның берілу

жолдарының зерттелмеуімен анықталады. Тіл білімінде осы күнге дейін модалділік, оның ішінде автор модалділігі категориясы, оны көркем мәтінде анықтау мәселесі, яғни берілу жолдарын егжей-тегжейлі талдауға қатысты ғылыми еңбектер жоқтың қасы.

Зерттеу жұмысының пәні ретінде көркем мәтінде автор модалділігінің имплицитті берілу жолдарын жүйелі түрде сипаттау қаралып отыр. Қазақ жазушысы Ә.Кекілбаевтің шығармаларындағы («Аңыздың ақыры», «Әбілхайыр ханның түс көруі», «Шыңырау») және қырғыз жазушысы Ш.Айтматовтың шығармаларындағы («Жанпида» романы, «Шыңғысханның ақ бұлтты», «Ақ кеме») автор модалділігінің мифтік

сюжеттер арқылы берілу жолдарын қарастыру зерттеу жұмысының нысаны болмақ.

Зерттеу жұмысының мақсаты – автор модалділігін көркем мәтінді түзуші, ұйымдастырушы рөл атқаратын категория ретінде қарастырып, қазақ, қырғыз жазушылары шығармаларының негізінде автор модалділігінің берілу жолының бірі ретінде мифтік сюжеттерді қолдану ерекшелігін талдау.

Зерттеу жұмысының мақсаты нақты міндеттер шеңберін анықтауға мүмкіндік берді:

1) мәтін лингвистикасы бойынша қазіргі ғылыми жұмыстарды талдау негізінде мәтінді зерттеудің негізгі тәсілдерін анықтау, лингвистикалық мәтіндік категорияларды қарастыру;

2) ғылыми еңбектерге сүйене отырып, модалділік категориясына қатысты зерттеулерді теориялық тұрғыдан жинақтап, сұрыптау;

3) «автор модалділігі» ұғымына анықтама беру және оның көркем мәтінде берілу жолдарының ұлттық дүниетаныммен сабақтастығын көрсету;

4) Ә.Кекілбаев, Ш.Айтматов шығармаларының негізінде автор модалділігінің берілу жолының бірі ретінде мифтік сюжеттерді қолдану ерекшелігін көрсету.

Зерттеу жұмысы шеңберінде тұжырымдалған міндеттерді шешу үшін жалпы ғылыми, филологиялық әдістер қолданылды: синтездеу, контекстік талдау, компоненттік талдау, салыстыру әдістері.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы көркем мәтіннің әмбебап категориялары теориясын дамытуға және автор модалділігін білдіру құралдары туралы теориялық материал ретінде қолданылуымен анықталады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы зерттеу жұмысының нәтижелерін ЖОО-да арнайы курстарды әзірлеуде, «Тіл теориясы», «Мәтін лингвистикасы» пәндері бойынша курстарды оқытуда қолданылуымен анықталады.

Зерттеу жұмысының болжамы төмендегі мәселелерді анықтауды көздейді:

1) модалділік категориясы басқа мәтіндік категорияларды жүзеге асырудың ерекшеліктерін анықтайтын көркем мәтіннің негізгі категориясы;

2) автор модалділігінің берілу жолдары эксплицитті және имплицитті болып бөлінеді. Біздің жұмысымызда автор модалділігінің имплицитті берілуі қарастырылады. Имплицитті құралдарға көркем мәтіннің модалді мағыналарын мәтін астары ақпараты арқылы беретін маркерлер, белгілі бір контексте тілдік

бірліктердің ауыспалы мағыналарын қолдану нәтижесінде туатын модалділік мәндер жатады.

3) Көркем мәтін – жасырын мағыналардың болуымен ерекшеленетін мәтін түрі. Сол себепті модалділік көркем мәтіннің дифференциалды көрсеткіші ретінде анықталады: әрі бұл категория, әдетте, имплицитті (жасырын) түрде көрінеді.

Материал және әдістер

Мәтін – адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасын білдіретін ең жоғарғы коммуникативтік бірлік. Ол адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде адамның қоршаған шындық өмір бейнесі туралы мағлұмат алуында негізгі құрал болып табылады. Мәтін бір ойдың жемісі болғандықтан, ол адам санасымен, сөз мәдениетімен тығыз байланысты.

Мәтіннің негізгі сипаттарының бірі – мағыналық тұтастығы. Мәтінді тұтастай алғанда, бір ғана мазмұнға ие, өзара логикалық және грамматикалық байланыстағы әр түрлі тілдік бірліктерден құралған көп деңгейлі құрылым деп тануға болады.

Ол ортақ мақсаттағы бірнеше сөйленім тізбегі болуы мүмкін. Мәтін әр түрлі ақпараттарды қамтиды. Мәтіндегі ақпараттарды фактілі, концептуалды және мәтін астары ақпараттары деп бөлуге болады.

Мәтіннің фактілі ақпараты деп – фактілер мен оқиғаларды, олардың уақыты мен орнын, автордың ой-тұжырымын, сюжеттің дамуын айтамыз. Концептуалды ақпаратқа автордың дүниетанымдық көзқарастарының берілуі, шығарманың негізгі идеясы мен автордың негізгі ойларының берілуі. Ақпараттың бұл түрі автордың ниетін танытады, әлем бейнесін автордың қабылдауы бойынша бейнелейді.

Мәтін астары ақпараттары сөз арқылы берілмейді, тек байыпталады. Бұл ақпарат сөздердің, сөз тіркестерінің өзіне ойды жасырып тұру қасиеті арқасында танылады.

Құрылымы мен мағынасы, тақырыбы мен ақпаратты жеткізу тұрғысынан идеялық-көркемдік мазмұнға ұйымдасқан, логикалық, бағалауыштық, экспрессиялы, эмоционалды мән иеленген тілдік бірлікті көркем мәтін деп айқындай аламыз.

Көркем мәтін – аяқталған күрделі ойды білдіретін бір-бірімен өзара тығыз байланысты горизонтал (лингвистикалық) және вертикал (экстралингвистикалық) контекст негізінде туындайтын, полисемантикалы біртұтас комму-

никативтік жүйе. Көркем мәтінді зерттеудің алғышарттарына, ұстанымдарына мыналар жатады: көркем шығарманың мазмұн мен формасын бірлікте алып зерттеу; көркем шығарма тілінің басқа компоненттерімен байланыс, қарым-қатынасын ескеру; бейнеленетін мазмұнға автор қатынасын ескеру, ғылыми дамудың жаңа бағыт-бағдарларына сүйену және т.б. (Құсайынова, 2010: 20-21).

Мәтіндегі біртұтас тиянақты ойды оқырманға түсінікті етіп жеткізуде автордың өзі ұсынып отырған ақпаратқа қатысын, пікірін, көзқарасын, көңіл-күй сезімдерін білдіретін әр түрлі тілдік тұлғалар мен әдіс-тәсілдер қолданылады. Автордың ойы дегеніміз – шығармашылық қызмет нәтижесінде туатын автор модалділігі категориясы арқылы жүзеге асатын көркем мәтіннің идеясы, мәні. Ал автор модалділігі дегеніміз – мәтінде автордың хабарланатын ақпаратқа қарым-қатынасының, оның тұжырымдамасының, көзқарасының, ұстанымының, оның құндылықтар бағдарының, оқырманға хабарлау үшін тұжырымдалған өрнегі (Шалабай, 2016: 35). Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбегіне сүйенсек, автор модалділігі мәтіннің концептуалды ақпаратына жатады.

Ғылыми әдебиетте авторлық модалділік терминінің пайда болуы ең алдымен Л.Г.Барлас, В.А.Кухаренко, М.И.Откупщикова сияқты ғалымдардың жұмыстарымен байланысты, алайда аталған терминнің мазмұндық көлемі әлі күнге дейін айқындалмаған. Десек те, аталған ғалымдардың зерттеулері авторлық модалділік терминін екі жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Яғни «авторлық модалділік» термині тар мағынада «автордың интенциясын жүзеге асыру ретінде қарастырылады» (Маркова, 1992: 11). Бұлай талдаудың бір кемшілігі «авторлық модалділік» терминін «автор бейнесімен» байланыстырып қарау арқылы мәтін мазмұнын бағалаудың барлық түрлерін, оның ішінде көркемдік, модалділік (автор бейнесі құрылымындағы интенционалды, эмотивті мағыналарын) және экстенционалды (мәтін мазмұны арқылы оқырман санасына енетін эмотивті мағыналар) толық көлемде қамти алмайды.

Лингвист-ғалымдар тұрғысынан «авторлық модалділік» терминін кең мағынада қарастыру анағұрлым өнімді екенін атап өткен жөн. Кең мағынада «авторлық модалділік» көпжоспарлы категория ретінде түсіндіріледі, автор бейнесімен ғана шектелмей, мәтіннің барлық деңгейлері арқылы қалыптасатын кейіпкер бейнесін және

синтаксистік құрылымын қамтиды (Русская грамматика, 1980: 29).

Қазақ жазушысы Ә.Кекілбаев пен қырғыз жазушысы Ш.Айтматовтың ұлттық мазмұнмен сабақталатын көркем шығармаларындағы ұлт тарихын, ұлт болмысын, дүниетанымын жеткізуге қызмет ететін тілдік қолданыстарын нақты зерттеу – қазіргі тіл білімінде қалыптасып келе жатқан лингвистиканың жаңа салаларын дамытуға, дәйектеуге және тілдік тұлғаның шығармашылығы арқылы көрінетін мәтін лингвистикасына, лингвомәдениеттануға өзіндік деңгейде теориялық үлес қосады.

Тілді ұлттың танымымен зерттеу – тілдің, оның табиғи ерекшеліктері мен ұлт болмысын берудегі мүмкіндіктерін анықтап береді және ұлттық тілдің танымдық ерекшеліктерін айқындауға негіз болып табылады.

Синтездеу әдісі.

Авторлық модалділік категориясына, тіл мен ұлттық дүниетаным сабақтастығына қатысты жоғарыда келтірілген ғалымдардың тұжырымдарын жинақтай келе, ұлттық таным-түсінік, ұлттық ой-сана тілдік мәдениетпен тығыз байланыста қарастырылып зерделенетін маңызды мәселе деген қорытындыға келеміз.

Тұтас мәтін қарастырылған жағдайда бұл мәндер субъективті-бағалаушылық сипатқа ие болады. Демек, авторлық модалділік категориясы автордың жеке ерекшеліктерімен, оның эмоциялық-этикалық өзгешелігімен, аксиологиялық көзқарастарымен, әрі авторлық бағалаумен анықталады. Егер И.Р.Гальперин ұсынған мәтіндік ақпараттың типологиясына сүйенсек, ғалым аталған терминді былайша түсіндіреді: «мазмұндық-деректік ақпарат құралдары сипатталған құбылыстар арасындағы қарым-қатынастарды жеке автор тұрғысынан түсінуі, олардың себеп-салдарлық байланыстарын түсінуі, олардың халықтың әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени өміріндегі маңыздылығын, жекелеген тұлғалар арасындағы қарым-қатынасты, олардың күрделі психологиялық және эстетикалық-танымдық өзара әрекеттесуін автор тарапынан түсінуі» (Гальперин, 1981: 28).

Ә.Кекілбаев пен Ш.Айтматовтың шығармаларын идеялық-мазмұндық тұрғыдан талдаған кезде де, авторлардың дүниетанымы, ұстанатын көзқарасы түркі халықтарының санасында қалыптасқан түсініктер, дүниені қабылдау ерекшеліктері сақталғанын аңғару қиын емес. Аталған екі автор да өз тұжырымын, өз

көзқарасын, өз бағалауын, яғни автор модалділігін жеткізуде мифтік сюжет желілерін, мифтік образдар, символдық мазмұнын қолданады.

Миф әдебиет, эстетика және поэтика тарихының маңызды категориясы ретінде әдебиеттанушыларды ғана емес, лингвист ғалымдардың да қызығушылығын тудырады. Өйткені, миф пен тіл тоғысындағы материалдарды талдау, саралау, қорытындылау нәтижелерін тарихи уақыт сүрлеуінің нақты бір тұсына келтіру арқылы ұлтымыздың бірнеше мыңжылдық тарихын тануға мүмкіндік туады.

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде «миф» терминіне төмендегідей анықтама беріледі:

«Миф – зат. Ежелгі дүниенің және құбылыстардың шығуы, батырлар туралы аңыз-әңгіме, ертегі. *Шоқан қырғыз халқының ортасынан тағы да көптеген ертегі, миф, қария сөздер іздеп табады («Қаз. әдеб.»)*» (Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі, 2018:21).

Көрнекті ғалым С.Қасқабасов «миф» терминіне келесідей анықтама беріп, миф жанры әлі де зерттеуді қажет ететініне баса назар аударады: біріншіден, миф дегеніміз – дүние туралы фантастикалық түсінік, әлемде билік жүргізетін құдайлар мен рухтардың ғажайып образдарының жүйесі (системасы), екіншіден, миф дегеніміз – құдайлар мен алыптар жайындағы ауызекі әңгіме. Ал мифология дегеніміз мифтік әңгімелердің жиынтығы ғана емес. Кейбір мифологиялық түсініктер әңгімеде емес, ырымда ғана бой көрсетеді. Тіпті көп жерлерде миф пен басқа фольклорлық прозаны ашып айырмайды, себебі миф тарихи негізі бар аңыз, хикаят, тіпті ертегі сипатта да баяндалады. Міне, осының бәрі миф жанрының фольклортануда әлі де айтарлықтай зерттелмегенін дәлелдесе керек» (Қасқабасов, 2014: 72).

Миф фольклор мен көркем шығармалардың сюжеттеріне негіз болып, поэзиялық символға, көркем образға, метафораға айналған. Қазақ халқының арғы ата-тектерінің дүниені миф арқылы тануы әлемдік үлгілермен сабақтасып жатыр. Бүкіл түркі жұртында Тәңір – көктегі ер ролінде, ал Ұмай – Жер-ана болып қабылданады. Сондай-ақ, «Көк бөрі», «Қоңыр әулие», «Алып қара құс», «Ғаламдық ағаш» туралы аңыздар, сондай-ақ көркем шығармаларда бейнеленген мифтік сюжеттер арғы аталарымыздың дүниені танудағы білімдерін танытады.

Контекстік талдау және компоненттік талдау әдістері.

Ә.Кекілбаев адамгершілік, әлеуметтік және өзге де мәселелерді өз шығармаларында

философиялық-эстетикалық деңгейде шешкен. Жазушының шығармалары қазақ халқының жадында сақталған ежелгі сюжеттерге, мифтер мен аңыздарға негізделген. Өткен тарихымызды сабақтастыра отырып, қазіргі заманауи мәселелерді философиялық тұрғыдан түсіндіреді. «Баллады забытых лет» повесі, «Ханша дария хикаясы» жазушы көшпелі халықтың рухани өмірі мен ерлік істерін романтикалық бояулармен жандандырып, ата-бабаларымыздың өткен жолын, ежелгі тарихын бейнелеп, терең жалпыадамзаттық сипаттағы адамгершілік проблемаларды қозғай отырып, олардың қазіргі заманмен үндесуін шебер көрсете алған. «Баллады забытых лет» повесі, «Ханша дария хикаясы» – баллада рухында жазылған тарихи-романтикалық әңгімелер. Онда миф сюжеттері, халық аңыздары, ертегі мотивтері баяндаудың негізгі бағытына айналған.

Ә.Кекілбаевтың прозасы фольклорлық-мифологиялық сюжеттерге сүйенеді, «Ханша дария хикаясы» сюжетінің өзегі Шыңғысхан туралы ортағасырлық аңыз болып табылады, бірақ ішкі мазмұны махаббат пен опасыздықтың, қатыгездік пен мейірімділіктің, жақсылық пен зұлымдықтың қарама-қайшылығын көрсетеді. «Аңыздың ақыры» романы тарихи тақырыпта жазылған, бірақ қалыптасқан ұғымдағы тарихи роман емес. Роман көркем фантастика, қиял, жақсылық пен зұлымдық, махаббат пен күш, ақиқат пен өтірік сияқты категориялар туралы философиялық ойларға басым. Шығарма тарихи фактілерге негізделмеген, оны автордың көркем әдебиетінен, қиялынан туған деп айтуға болады. Сюжеттің романтикалық сипаты, кейіпкерлердің қарым-қатынасының моральдық аспектісіне назар аудару, оқиғаларды философиялық түсіну, кейіпкерлердің ішкі өмірін психологиялық талдау романның мифопоэтикалық табиғатын көрсетеді. Жазушы өзінің жеке «авторлық» мифін жасайды және сол сюжетті баяндау ерекшелігінен автор тұжырымын, белгілі бір жағдайға деген көзқарасын, танымын, яғни автор модалділігін байқай аламыз. Оның басты кейіпкерлеріне авторизация жасалады. Әмірші, Кіші ханым және шебер – автор идеясын тасымалдаушылар. Роман автордың ішкі ойларынан, кейіпкерлердің ішкі толғаныстарынан тұрады. Романда қарастырылған проблемалар қазіргі заманға тікелей байланысты. Жазушы өз шығармашылығында ежелгі мифті трансформацияға түсіреді, бұл оның әлемге деген жеке көзқарасының, жазушылық қиялынан туындайды.

Мұнара – романның негізгі символы. Мұнара романның негізгі идеяларын: күш, даңқ, махаббат, өнер, әлемнің құпиясы мен адамдардың тағдырын көрсетеді. Түркі санасында мұнара полисемантикалық бейненің поэтикасын ашатын медиацияның символдық және архитектуралық бірлігімен байланысты. Сондай-ақ, романда мұнара романның композициялық бағытын да айқындайды, өйткені барлық оқиғалар осы мұнарамен байланысып, соның айналасында өтіп жатады. Жазушы мұнараны тірі жандай суреттейді, шығармада мұнара бейнесі гротеск болып табылады. Оның бейнесі арқылы екі әлемнің – жоғарғы және төменгі қарама-қайшылығын шебер суреттейді. Жоғарғы әлем аспан бейнесімен, сұлулықпен, батырлардың армандаған әлемімен, ал төменгісі – қаланың ішкі тауқыметімен, құмырсқадай тынбай еңбектеніп жатқан адамдар, қайнаған тіршілік, күнделікті күйбең тіршілік әлемімен байланысты.

Автор биікке өрлете салынатын құрылыс – мұнараны, адамның бойында түрлі сезімдерді оята алатын биік сезім махаббаттың символы ретінде суреттеген:

(1) ... Иә, көк мұнараның өне бойынан өліп-өшкен махаббатты тану қиын емес. Бірден көзге ұрып тұр. Бірақ сол кімнің кімге махаббаты? Көк мұнара алыс жорықтағы еріне ынтыға қол созған жар ма, жоқ алыстан қол созған гашиқ жүректі мен мұндалап қасына шақырған сиқыр сұлу ма, қайсысы? Мана бұл қасынан көзі қиып кете алмай көп қараған жоқ па еді, сонда сиқыр мұнара өзіне тартып тұрмап па еді? Сонда оны салған шебер нені бейнелеген болды? Алыстағы жарын күткен сағынышты бейнелесе, қасына барғанда, асқақтап аспанға қарап жатып алатыны несі, сәл алыстасаң болды, қайтадан өзіне баурап, қараған көздің шырқ айналып шыға алмайтыны қалай? Жоқ, жоқ, шебер мұнараны салдырған ханымның алыс жорықтағы жарына деген пейілін емес, өзінің ханымға деген көңілін бейнелеген... Өліп-өшкен махаббатын бейнелеген... Иә, солай. Көк мұнараның сиқырындық ол енді түсінді (Ә.Кекілбаев «Аңыздың ақыры»).

Автордың баяндау желісінен автор сөзі мен кейіпкер сөзінің ара-жігін ажырату қиын. Сауалдардың желісін қолдана отырып, Әміршінің ішкі монологы арқылы оқырманға Әміршінің соңғы түйгенін шебер жеткізген.

Төмендегі үзіндіде Кіші ханымның мұнараға қатысты ішкі монологы беріледі:

(2) «... Ханым енді түсінді – шебер мынау сиқыр мұнараға өзінің өліп-өшкен соқыр махаббатынан басқа ештеңе бейнелемеді. Шебер мынау мұнараға алыстаса қиып кете алмайтын, жақындағанмен бәрібір қолы

жетпейтін үмітсіз махаббатын бейнелеген, өлімге де разы есірік дәмесін, ессіз құштарлығын бейнелеген, ол мынау кетік мұнараның басынан өздігінен түспейді (Ә.Кекілбаев «Аңыздың ақыры»).

Романда мұнара – шебер махаббатының символындай. Ол жанданған кейіпке еніп, адам әрекетіне, адамға тән мінезге, қылыққа ие. «Бірде терезенің алдынан ет жүрегінді елжіретіп, үн-түнсіз телміріп тұрып алса, артынша-ақ төбесімен көк тіреп аспандап шыға келеді». Мұнара бірде «күледі», бірде «мұңаяды», бірде «сұстанады», бірде «алыстан ым қаққандай» болса, бірде «жалбарынады». Шығарманы оқу барысында мұнараның мұндай «мінезінің» сан қырына куә болуға болады.

Романның символикасы тек мұнара ғана емес. Сатқындықты, алауыздықты, бейнелейтін өзегіне құрт түскен қызыл алма да символикалық белгі болып табылады.

«Аңыздың ақыры» романы романтикалық конвенция мен реалистік нақтылықты, философиялық жалпылау мен лириканы, шартты бейнелеу құралдары мен символиканы жүйелі түрде біріктіреді. Ә.Кекілбаев прозасының негізгі баяндау тәсіліне айналған лирикалық-эпикалық мифтер жазушы шығармаларының өзіндік лирикалық-романтикалығын жеткізеді.

Ә.Кекілбаев өз шығармаларында мифтік танымды бейнелейтін сюжеттерді жиі қолданатынын айтқан болатынбыз. Жазушы шығармаларындағы қазақ дүниетанымының тұрақты элементі болып жиі кездесетін құбылыстың бірі – түс. Түстің қазақ менталитетінде танымдық сипаты ерекше. Сондықтан да ол ауыз әдебиетінде жиі кездесіп, қазіргі жазушылардың шығармаларында да үлкен сюжеттік рөл атқарады. Түс – шындық дүниесімен параллель құбылыс десек, Ә.Кекілбаев шығармасында оның кейіпкерлер тағдырындағы атқаратын рөлі зор. Мысалы, «Әбілхайыр ханның түс көруі», «Шыңырау» әңгімесіндегі «Еңсептің түсі» немесе «ант беру дәстүрі» сияқты көріністер этностық болмысты айқындайтын мифологиялық танымның әсерінен туындаған деп ойлаймыз. Түске байланысты іс-әрекет, әдетте, екі кезеңнен құралады: а) түсті көру; ә) түстің сырын аштыру (жору).

Ә.Кекілбаев – түсті көруші мен оны жорушының көңіл-күйін, психологиясын ұлттық таным тұрғысынан жан-жақты аша білген философ жазушы. Соның ішінде дәстүрлі дүниетанымда түс жорушылардың құдіреттеріне байланысты «құмалақ шашу, жауырын қарау, бал ашу» сияқты ұғымдарды қолданады.

Әбілхайыр ханның келу себебін Тайлан өзінше жорамалдайды:

(3) *«Шамасы, мұның құмалақ шашып, жауырын қарайтын шайқы-бұрқылынан дәметіп келген шығар. Кешелі-берлі арқасы құрыстап жүргізбей жүр еді. Біреу-міреу бал аштыра келеді-ау деп, таң атқалы бері жан-жаққа көзі боталап көп қарап еді. Осыған көрінген зой. – Бал аштырғалы келдің бе, жоқ түс жорытқалы келдің бе? – деді Тайлан» (Ә.Кекілбаев «Аңыздың ақыры»).*

Түс көру, түс жору сияқты дүниетанымдық ұғымдар Ә.Кекілбаевтың шығармаларындағы жиі қолданатын көркемдік-мазмұндық әдісі деуге болады. Олай дейтініміз, жазушының шығармаларында екі дүние: шындық, тәндік дүние мен түстік, символдық дүние қатар жүреді (Әбдрахманова, 2016: 33).

Аңыздар, мифтік сюжеттер Ш.Айтматов шығармаларының дінгегі десе де болады. «Адам табиғаттың бір бөлшегі», «табиғаттан ажырап, өз болмысында жоғалтып алма, адамзат!» немесе түркі халқының танымындағы «кие ату» сияқты негізгі ойларын, идеяларын, көзқарасын, яғни мәтіндегі автор модалділігін шығармада миф сюжеттерін пайдалана отырып, керемет жеткізеді.

Көк бөрі туралы аңызда:

(4) *«Көк Тәңірі молақ боп қалған балаға рақымышылық жасап, бөлтіріктерінен айырылған көк бөріні жолықтырады. Қансырап қалған мынау бейбақ жанның ыңырсыған үні көк бөрінің аналық мейірімін оятып, оны сүті сыздаған емшегімен емізеді. Жарасын жалап, қанын тоқтатады. Есін жиган сорлы бала қасқырға сондай бауыр басып, тағалық тіршілікке бейімделеді. Ер жетеді. Сөйтіп, көк бөрі ұланның анасына, кейін ісі түркі халқының сиынар аруағына (тотеміне) айналады» (Ашина- Көкбөрі 429-460 жылдар шамасы).*

Нақ осы сюжет Ш.Айтматовтың «Жан пида» романында өз көрінісін табады:

(5) *«Ал итті басынан сипайын деп, қолын созғанда, алдындағы нәресте сәби екенін қайдан біледі десеңші. Құдды өзінің күшіктері сияқты, бірақ адамның баласы. Ал Кенжееш жақсы итті басынан сипайын деп, қолын созғанда, Аққұртқаның қайғыдан сыздаған қу жүрегі лүп-лүп ете қалды. Құртқа орнынан қозғалмай, мұңды көк көздерімен балаға мұңая қарады. Бала қайтадан жақындап барып, оны басынан сипады. Ал Аққұртқа болса оның бет-аузын жалады. Мұнысы балаға өте ұнап кетті. Құртқа көкірегіне толып қалған аналық мейірімін балаға аямай төгіп, оның нәресте иісін иіскеп, елтігендей болды. Егер де жартас астындағы апанда осы адам баласымен бірге*

тұрсам, қандай қуанышты болар едім, деп ойлады ол» (Ш.Айтматов «Жан пида»).

Мифтік сюжеттерді Ш.Айтматовтың «Шыңғысханның ақ бұлты» повесінде де анық байқауға болады. Шыңғысхан туралы көптеген тарихи және көркем шығармалар жазылған. «Ақ бұлт...» олардан тек мазмұнымен ғана емес, сонымен бірге, ең алдымен, ежелгі аңызды қолдана отырып, автор ежелгі жаулап алушы бейнесінің жаңа жақтарын ашуымен де ерекшеленеді. Шыңғысханның әмбебап даңқының көлеңкесінде жасырынған қарапайым адам психологиясы бірінші орынға шығады.

Шыңғысханның ішкі әлемін көркемдік қабылдау призмасы арқылы ашып, Айтматов даңқты, ұлылықты көздейтін адамдарда да ішкі қайғы-қасіреті, сәтсіздіктері болатынын, оларға да адами сезімдер тән екенін көрсете алды. Алайда, қандай даңқты, қандай қатыгез хан болса да – табиғат заңдарын ешкімнің бұзуға құқығы жоқ.

Ақ бұлт – өмірдің мәңгілігін, ойлардың тазалығын дәріптейтін жақсылықтың символы. *«Көк тәңірінің Жер бетіндегі билеушіге деген шарапатының белгісі болатын»* деп шығармада суреттелетін Ақ бұлт ханға жоғарыдан жіберілді (аспанның өзі оны қорғайтын сияқты), хан ақ бұлтты алға жылжып келе жатқанда, құдіреті шексіз екеніне сене бастаған еді. Оны автор төмендегідей суреттейді:

(6) *...Мұны тек Шыңғысханның өзі ғана білетін, сондықтан да ол мұның шынымен де өзін бәле-бәтерден сақтау үшін Тәңірінің өзі жіберген жебеушісі екеніне көзі анық жеткендей іштей масаттанып келе жатты. (Ш.Айтматов «Жан пида»).*

Автор айтқысы келген ойын, көзқарасын, яғни автор модалділігін шығармада қолданып отырған мифтік сарын, сюжет желісі арқылы жеткізеді. Яғни, тағдырлардың көз жасы, көкіректе қатқан қайғы-шері, мәңгі тарқайтын қасіретін аяқ асты етіп, мақсатына жете алмайсың деген шығармадағы негізгі идеяны автор оқырманна «Ақ бұлт» арқылы жеткізген.

Әйгілі жазушы «Ақ кеме» повесінде кішкентай ғана баланың көзімен күллі әлемнің қуанышы мен қайғысына үн қосқан аңыз бен мифті шындықпен астастыра суреттейді. Сондай-ақ, «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» шығармасында да «адам табиғатпен тұтас», «ұрпақтар сабақтастығы» туралы ойларын жеткізуде мифтік сюжеттерді пайдаланған.

Аталған шығармадағы «тұман» символы – белгісіздіктің, қозғалыссыз өмірдің белгісі. Автор мәтін астарында – әр келер ұрпақтың өз тағдыры, өз мифі бар. Алайда, халқымыздың құндылықтарын ұмытпау керек, өзінді емес болашағынды жалғастыра ұрпағынды ойла деген түйдек түйдек ойлары жатыр. Шығармадағы қайық та қазіргі замандай тұрақсыз, біздің алған бағытымыз дұрыс па? деген сауалдарын оқырманға жаудырады.

Салыстыру әдісі.

Қазақ, қырғыз жазушыларының шығармаларындағы автор модалділігі категориясының берілу ерекшеліктерін талдай келе, мынадай тұжырымға келдік: талданған материалдарда авторлық модалділікті беруде авторлар мифтік сюжеттерді, түркі халқына ортақ символдарды қолданғаны ұқсастығы болса, айырмашылығы – әр жазушының стильдік ерекшелігінде, оқиғаны баяндау ерекшелігінде. Жазушы жеке индивидуум ретінде жалпыхалықтық тілді терең игереді. Ал тіл жазушыдан өзіне тән заңдылықтарды сақтауды талап етеді. Әйтсе де, жазушы белгілі бір дәрежеде жасампаздық қызмет атқарады. Өз еңбектерінде жүздеген, мыңдаған сөздерді жалпы айналымға түсіреді. Әр жазушының өзіне тән белгілі бір тілдік ерекшеліктері болады. Мысалы, белгілі бір сөздің көп қайталануы, ерекше синтаксистік айналымға түсуі, дағдыдан тыс мағынада қолданылуы т.б. Мұндай көрсеткіштер жазушы тілінің стильдік ерекшеліктерін анықтайды. Жоғарыда келтірілген мысалдардан да, біздің байқағанымыз, қазақ, қырғыз жазушылары авторлық модалділікті оқырманға жеткізуде бірдей стилистикалық тәсілдерді қолданады, алайда олардың жазу стилі, сөзді қолдану ерекшелігі әр түрлі.

Әдебиеттерге шолу

Модалділік – тіл біліміндегі күрделі категориялардың бірі. Лингвистикада модалділік категориясы әрдайым тілші ғалымдардың назарында болды.

Модалділік категориясын қамтитын модалді мағыналар мен оның берілу жолдарын зерттей келе, ғалымдар модалділік категориясын грамматикалық (Лайонз, 1978; Yule, 1998), синтаксистік (Lacoff, 1976), семантика-грамматикалық (Агаева, 1990; Faller, 2002; Kosta, 2013), коммуникативті-синтаксистік (Давыденко, 1984), функционалды-семантикалық (Heim, Kratzer, 1998; Құлманов, 2004) лексикалық (Wiemer, 2018) категория ретінде қарастырады.

Ағылшын тіл білімінде бірқатар ғалымдар

модалділікті логикалық мәндермен байланыста қарастырып, олардың бірнеше түрін ажыратып көрсетеді: а) эпистемиялық модалділік, б) деонтикалық модалділік және в) динамикалық модалділік (Downing, Loske, 2006; Huddleston, Pullum, 2005; Carter, Mccarthy, 2006).

Модалділік категориясының лексико-семантикалық сипаты қазіргі кезде лингвистиканың үлкен қабатын құрайды және реалдылықты, ирреалдылықты және императивті білдіре алады. Біз зерттеу жұмысымызда субъективтілік немесе объективтілікті қарастырып отырған жоқпыз. Себебі, объективті ақпаратты қамтитын кез-келген тұжырым субъективті деп санаймыз.

Лексико-семантикалық бірліктерді бір-біріне тәуелді етпей, жеке-жеке қолдануға болады. Өйткені, олар әртүрлі сөйлеу жағдаяттарында бір-бірін толықтырады. Мысалы, интонация көркем шығармадағы модалділіктің әр түрлі реңктерін білдіруде бірге жүруі мүмкін.

Модалділікті білдірудің просодикалық құралдары деп біз тіл білімінде фразеологиялық және логикалық екпіндермен, паузамен, ырғақпен, тембрмен, темппен және тонмен анықталатын тіл интонациясын айтамыз (Palmer, 2001).

Тілші ғалым Р. Portner (2009) ағылшын тілінде модалділікті білдірудің грамматикалық құралдарына бірқатар модальді етістіктерді қосуға болатынын айтады, өйткені олар көмекші етістіктердің тұтас жүйесін құрап, сөйлемдерді грамматикалық тұрғыда құруға қатысады. Бірақ олар модалді қатынасты қамтыған кезде жеке сөз ретінде қолданылмай, сөздер мен сөз тіркестерімен тіркесте қолданылады, сол себепті, оларды модалділікті білдіретін лексикалық құралдармен бірге зерттеу дұрыс болады.

В.Н.Хисамова модалділік категориясын қарастырған кезде, тек жеке лексико-грамматикалық компоненттерді ғана емес, бүкіл мәтіннің модалдік мағынасында қалыптасқан контекстік үзінділерді де қамтитын категорияды қарастыру керектігін айтып, модалділік категориясы мәтін деңгейінде қарастырылған кезде келесі лексико-семантикалық құралдарды қамтуы керектігін айтады:

- ✓ просодикалық;
- ✓ грамматикалық;
- ✓ лексикалық;
- ✓ стильдік құралдар (Khisamova, 2016: 675).

Бұл тұжырым ғалымдар тарапынан оң қабылданды деуге болады. Өйткені, бұл пікір 2015 жылы шыққан «The Cognitive Modelling of Textual Modality» атты мақала авторларының ойымен тоғысып жатыр. Тілші ғалымдар:

«Әр түрлі сипаттағы модальдік мағыналарды талдағанда, модалділікті тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, морфологиялық, синтаксистік және мәтіндік қабаттарын қамтитын «деңгейаралық» категория ретінде қарастыруға болады» – деп тұжырымдайды (Mukhtarullina and al., 2015: 972).

Э.У Илебаевтың (1997) жұмысында ағылшын және қырғыз тілдеріндегі модалділік категориясы және оның берілу жолдары зерттелген. Ғалым өз жұмысында модалділік категориясы, оның табиғаты, берілу жолдары, салыстырылып отырған екі тілдегі ерекшеліктері жайлы қарастырған.

Сөйлем модалділігін зерттеген О.Төлегенов, Е.Жанпейісов, Л.С.Дүйсембекова, А.Н. Нұрмаханова, С.Құлманов, З.К.Ахметжанова, Б.А.Жақыпбеков және т.б. ғалымдардың еңбектері модалділік категориясының негізін қалады.

Е.С.Смушкевич (1968) ағылшын тіліндегі модаль сөздердің үстеулерден және басқа сөз таптарынан лексикалық мағыналарының айырмашылықтарын, олардың (модаль сөздердің) лексикалық мағыналарын, синтаксистік қызметіндегі ерекшеліктерін және морфологиялық құрылымының өзгешеліктерін көрсете отырып, модаль сөздерді жеке сөз табы деген тұжырым жасайды. Алайда, ғалымның бұл пікірімен ағылшын тілі мамандары келісе бермейді. Ағылшын ғалымдары модалділікті білдіретін сөздерді сөз табы ретінде қарастырмай, жеке лексика-грамматикалық топқа бөлгенімен, модаль сөздердің сөйлемдегі функционалдық қызметін ескергенде, синтаксис жүйесінде қарастырылды.

О.М.Лашкевич (1984) «Роль вводных слов и словосочетаний в выражении модальности текста» атты еңбегінде ағылшын тіліндегі көркем әдебиет мәтінінде қыстырма сөздер мен сөз тіркестерінің ерекшеліктерін көрсете отырып, олардың модальдік мағыналарын ашып көрсетеді: констатация (түсіндіру), гипотетичность (болжалдық), категоричность (үзілді-кесілділік)/некатегоричность (үзілді-кесілділіктің болмауы), экспрессивті-эмоционалды бағаның болуы/болмауы, хабарламаға автордың қатысу/қатыспауы. Автор модалділік мағынаның просодикалық құралдар (синтаксистік посодика) арқылы білдірілуін, қыстырма сөздердің лексикалық мағынасы мен сөйлемнің просодикалық ұйымдасуының өзара қатынасын қарастырады.

Орыс тіл білімінде модалділік категориясын функционалдық синтаксис шеңберінде

қарастырған ғалым – И.Р.Гальперин (1981). Ғалым субъективтік модалділік функционалдық сипат алғанда, бір тәсіл арқылы сараланбайтындығын да ескеріп: «Мәтіннің субъективті-бағалау модалділігі әлдебір құралды бір мәрте қолданудан танылмайды. Эпитеттер, теңеулер, анықтауыштар, детальдар магниттік алаң түзе топтасады,» – деп тұжырымдайды.

Ж.А.Құсайынова модалділік категориясын мәтін деңгейінде қарастырып, бір модальді реңктің мәнмәтіндік сипат алуын «мономодалді», бірнеше модалді мәннің жарыса көрініс беруін «полимодалді» деп жіктеп, «мономодалді», «полимодалді» терминдерін бір субъектінің көзқарасымен астастыра қарастырады (Құсайынова, 2010: 203).

Модалділік категориясын жеке модаль сөздер немесе рай категориясының аясында қарастыру оның қызметін толықтай аша алмайды, яғни құрылымдық синтаксис деңгейіндегі талдаулар модалділік категориясының табиғатын толықтай ашып көрсете алмайды. Модалділік категориясын жан-жақты талдау үшін, оның функционалды-семантикалық қызметіне, мәтін-түзушілік қызметіне назар аударған жөн.

Тұтас мәтін аясында модалді мағына белгілі бір грамматикалық тұлға арқылы жалқыланбай, тұтас құрылымдағы грамматикалық амалдардың кешенді қызметінен сараланады. Мәтін тілдік бірліктердің байланыста қозғалысын қамтамасыз ететін функционалды бірлік екенін ескере келе, модалділік категориясын мәтін аясында қарастыру қажеттігі туады.

Зерттеу жұмысымызда модалділік категориясын автордың мақсатты коммуникативтік құрылымы, мәтін түзуші категория ретінде қарастырамыз.

Көркем мәтіндер – бұл объективті деректер, автордың тілдік тұлғасын жүзеге асыру нәтижесі, мәдениет феномені, мәтінді жасау кезіндегі субъективті (жеке, адами) фактордың мәтіннің сипатына, құрылымына және қорытынды мағынасына әсер етуі. Басқаша айтқанда, мәтін автордың тілдік тұлғасын іске асырудың нәтижесі болып табылады. Жоғарыда көрсетілген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай келе, осыған дейін қазақ тіл білімінде «автор модалділігі» категориясы қарастырылмаған деген тұжырымға келдік. Негізінен модалділік категориясы сөйлем деңгейінде зерттеліп, оның мәтін деңгейіндегі негізгі мәтінтүзуші категориясы ретінде қыры ашылмаған.

Автор модалділігі категориясы деп автордың коммуникативтік интенцияларын мәтіндік

модалділік категориясында жүзеге асыруын айтамыз. Сол себепті, мәтіннің бастапқы идеясын нақты түсіну үшін аталған категорияны талдап, зерттеудің маңызы зор.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Жоғарыда атап өткеніміздей, зерттеу жұмысының маңыздылығы – көркем мәтін құрылымында ойды жеткізуге қолданылған сөз оралымдарын, шығармаға арқау болған мифтік сюжеттерді, символдық белгілерді зерттеу арқылы автордың құндылықтар жүйесін, оның эстетикалық позициясын, яғни автор модалділігін анықтау. Бұл мәселені зерттеуде мәтіннің мағыналық екі жақты жоспарлығы мен көп-жоспарлығына назар аударылады. Автордың субъективті-модалді жоспары, оның тұжырымдамалық позициясы көрінетін әр түрлі мәтін астары ақпары, яғни имплициттік мағыналарды анықтауды контекстік талдау, компоненттік талдау әдістері арқылы жүзеге асырдық.

Аталған зерттеу жұмысы аясында синтезделген теориялық материалдардан автор бейнесі мен автордың тарапынан таңдалған сюжет желісі, кейіпкердің сөйлеуі оның құрамдас бөлігі ретінде түсіндірудің жаңа принциптерін іздеу қазіргі ғылыми жаңа бағыттың дамуына алып келгенін байқадық. Әлемнің тілдік бейнесі мәселесін қарастыруда тілдік бірліктер арқылы әлем туралы білімді тұжырымдау тұрғысынан автордың дүниетанымына деген тұрақты қызығушылық байқалады. Яғни, тілге антропоцентрилік көзқарас, мәтін лингвистикасының дамуы тілші ғалымдардың заманауи лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде мәтінді түзуші, жасаушы тұлғаны ұсынғанын көре аламыз.

Көркем мәтінде қолданылған мифтік сюжеттерді, символдық белгілерді талдау автордың дүниеге деген тұжырымдамасын, суреттеліп отырған жағдаятқа көзқарасын, яғни автор модалділігін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеуде қолданылған әдістер арқылы көркем шығармадағы автордың ойын, ниетін неғұрлым дұрыс түсіну және түсіндіру мәселесін шешуге ат салыстық.

Қорытынды

Мәтіннің функционалдық, семантикалық және стилистикалық сияқты категорияларымен қатар, мәтінді тұтас шығарма ретінде қабылдауға қызмет ететін модалділік категориясы да бар. Ғалымдардың пікірін саралай келе, «автор модалділігі» категориясына төмендегідей анықтама бердік:

Автор модалділігі дегеніміз – мәтінде автордың хабарланатын ақпаратқа қарым-қатынасының, оның тұжырымдамасының, көзқарасының, ұстанымының, оның құндылықтар бағдарының, оқырманға хабарлау үшін тұжырымдалған өрнегі.

Ұлт дүниетанымындағы қасиеттердің, арнайы ұғымдардың ана тілімізде көрініс табуы мәселесін қарастыра келе, қазақ, қырғыз жазушылары көркем шығармаларында түркі халқына ортақ мифтік сюжеттерді, символдық белгілерді қолданатынын байқадық. Автор модалділігі категориясы мәтінді жасаушы тұлғаның, яғни автордың дүниетанымымен байланысты десек, автордың дүниетанымы өз ұлтының дүниетанымымен, мәдениетімен, ой танымымен, тарихымен байланысты, сол себепті біріктіре қараудың маңызы зор.

Мифтік сарын көп жазушылардың шығармаларына негіз болды. Алайда, кей жағдайларда авторлардың шығармаларында қолданылған фольклорлық-мифологиялық бейнелер аллегорияның әртүрлі формалары ретінде түсіндіріліп келді. Яғни, кейіпкерлердің этнопсихологиялық портретін жасау қажеттілігімен түсіндірілді. Алайда, зерттеу жұмысынан көріп отырғанымыздай, мифтерді жазушылардың шығармаларында қолдануының сыры тереңде жатыр. Бірқатар жазушылардың шығармаларында реалистік әдісті мифтік элементтермен біріктіру жұмыстың мифологиялық кеңістік-уақыт құрылымын құруға, тұрақты мифологиялық модельдер мен бейнелер арқылы шындықты түсінуге ықпал етті.

Талданатып отырған жазушылар шығармаларында мифологиялық құрылымдар адам өмірінің негізгі құндылықтарын анықтау үшін, жаңа заманның қақтығыстары мен жағдайларына қатысты, болмыстың жалпы заңдылықтарын түсіндіруде өз ойларын, көзқарастарын, тұжырымдарын, яғни мәтінде автор модалділігін көрсету үшін қолданғанын көре аламыз. Сонымен қатар, көркем мәтінде мәтін астары ақпаратының болуы – автор модалділігі категориясын мәтіннің ерекше категориясы ретінде тануға мүмкіндік берді. Аталған категория, әдетте, жасырын түрде көрініс табады. Бұл мәселе біздің зерттеу жұмысымыздың құрылымын анықтады, оның негізгі бөлігі автор модалділігін білдірудің имплицитті (жасырын) құралдарын анықтауға арналды.

Сонымен, біз қазақ, қырғыз әдебиетінде мифтің рөлі әртүрлі көркемдік және философиялық мәселелерді шешуге мүмкіндік беретінін байқадық.

Әдебиеттер

- Құсайынова Ж.А. Қазақ тілі синтаксисінің модальділік аспектісі: филол.ғыл.докт... дисс / Ж.А.Құсайынова. – Астана, 2010. – 237б.
- Шалабай Б. Қазақ тілі білімінің мәселелері. – Алматы: Арда, 2016. – 35 б.
- Маркова Н.А. Прагматические особенности художественного текста / А.Н.Маркова // Принципы изучения художественного текста: сб. науч. тр. – Саратов, 1992. – С. 11.
- Русская грамматика. – Москва: Наука, 1980. – Т.2. – С.29.
- Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва, 1981. – 144 с.
- Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. 7-том. Қ.- П. – Алматы: Ғылым, 1983. – 672 б.
- Қасқабасов С. Тандамалы. Т.1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер.– Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
- Әбдрахманова Ж. Ә.Кекілбаевтің тілдік және дүниетанымдық әлемі./ Ж.Ә. Әбдрахманова // А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. –2016 . – №2. – 31-37 бб.
- Ашина-Көкбөрі (429-460 жылдар шамасы) //Бірінші қазақстандық тарихи желілік журнал [электронды ресурс]. – №3 (03). – 2017. – 43 б. – URL: <https://e-history.kz/upload/iblock/af3/af3b006b210d884dd8113e4b-85d98bdf.pdf>
- Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – Москва: Прогресс, 1978. – 544 с.
- Yule, G., 1998, Explaining English Grammar. – Hong-Kong& Oxford University University Press. – 333 p.
- Lakoff, G., 1976, Conversational Postulates // Syntax and Semantics. Vol. 3 – London.
- Агаева Ф.А. Модальность как лингвистическая категория. Дис. ... доктора филол. наук: 10.0219. – Ашхабат, 1990.– 47 с.
- Faller, M., 2002, Semantics and pragmatics of evidentials in Cuzco Quechua. Stanford dissertation
- Kosta, P., 2013, How can I lie if I am telling the truth? The unbearable lightness of the being of strong and weak modals, modal adverbs and modal particles in discourse between epistemic modality and evidentiality, in: Approaches to Slavic Interaction. Edited by Nadine Thielemann and Peter Kosta. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, P. 167-184 (Dialogue Studies; Vol. 20).
- Давыденко Л.Г. Коммуникативная модальность предложений с глаголами can/could, may, might в современном английском языке – Одесса: Компасб 1984. – 210 с.
- Heim, I., Kratzer, A., 1998, Semantics in Generative Grammar. Oxford: Blackwell
- Құлманов С.Қ. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі: филол. ғылым. Канд. ... автореф.: 10.02.02. – Алматы, 2004.– 34 б.
- Wiemer, B., 2018, Catching the Elusive. Lexical evidentiality markers in Slavic Languages (A questionnaire study and its background). Berlin etc: Peter Lang (Slavolinguistica 23).
- Downing, A.; Locke, P. (2006) English Grammar: a University Course / A. Downing; P.Locke. – New York: Routledge, Second edition . – P. 610.
- Huddleston, R.; Pullum, G. (2005) A Student’s Introduction to English Grammar / R. Huddleston; G. Pullum. – London: Cambridge University Press. – P. 312.
- Carter, R.; McCarthy, M. (2006) Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide; Spoken and Written English Grammar and Usage / R. Carter; M. McCarthy. – Cambridge: Cambridge. – P. 973.
- Palmer, F. R. (2001) Mood and Modality / F. R. Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press. – 236 p.
- Portner, P. (2009) Modality / P. Portner. – New York: Oxford University Press. – 288 p.
- Khisamova V. N. (2016) Stylistic Peculiarities of Expressing Modality in the Fiction (On The Basis Of Writings By H. B. Stowe) / V. N. Khisamova // International journal of humanities and cultural studies. – P. 670-675.
- Mukhtarullina A. (2015) The Cognitive Modelling of Textual Modality / Issakova S., Kuzdibaeva A. , Esenova K. – Procedia – Social and Behavioral Sciences 214. – P. 970 – 976.
- Илебаев Э.У. Сопоставительно-типологическое исследование категории модальности и средства ее выражения в английском и в кыргызском языках: автореф. ... канд.филол. наук / Э.У. Илебаев. – Алматы, 1997. – С.13.
- Смушкевич Е.С. Модальные слова как часть речи в современном английском языке / Е.С. Смушкевич // Вопросы теории частей речи. – Ленинград, 1968. – С. 198-207.
- Лашкевич Л.М. Роль вводных слов и словосочетаний в выражении модальности текста: автореф.дис. ... канд.филол. наук / Лашкевич Л.М. – Москва, 1984. – С.7.

References

- Abdraxmanova, J. A. (2016) Kekilbaevtin tildik jäne dynietanımdıq alemi [Linguistic and ideological world of A. Kekilbayev]. – A. Baytursınulı atındaǵı Til bilimi institutınıń «Tiltanıń» jurnalı. – №2. – 31-37 bb. [in Kazakh].
- Agueva, F.A. (1990) Modal’nost’ kak lingvisticheskaya kategoriya [Modality as a linguistic category]. Dis. ... doktora filol. nauk: 10.0219. – Ashkhabat. – 47 s. [in Russian].
- Ashina-Kökböri (429-460 jıldar şaması) (2017) [Ashina-Kokbori (about 429-460)] // Birinşi qazaqstandıq tarixi jelilik jurnal. – №3 (03). – P. 43. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/3349/> [in Kazakh].
- Carter, R.; McCarthy, M. (2006) Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide; Spoken and Written English Grammar and Usage. Cambridge: Cambridge. – P. 973 [in English].

Davidenko L.G. (1984) Kommunikativnaya modal'nost' predlozheniy s glagolami can/could, may/might v sovremennom angliyskom yazyke [Communicative modality of sentences with the verbs can / could, may / might in modern English]. – Odessa: Kompasb. – 210 s. [in Russian].

Downing, A.; Locke, P. (2006) English Grammar: a University Course. New York: Routledge, Second edition, p. 610 [in English].

Faller, M. (2002) Semantics and pragmatics of evidentials in Cuzco Quechua. Stanford dissertation [in English].

Gal'perin I.R. (1981) Tekst kak ob'yekt lingvisticheskogo issledovaniya [Text as an object of linguistic research]. – Moskva. – 144 s. [in Russian].

Heim, I., Kratzer, A. (1998) Semantics in Generative Grammar. Oxford: Blackwell [in English].

Huddleston, R.; Pullum, G. (2005) A Student's Introduction to English Grammar. London: Cambridge University Press. – P. 312 [in English].

Ilebayev, E.U. (1997) Sopostovitel'no-tipologicheskoye issledovaniye kategorii modal'nosti i sredstva yeye vyrazheniya v angliyskom i v kyrgyzskom yazykakh [Comparative typological study of the category of modality and the means of its expression in English and in the Kyrgyz languages] avtoref. ... kand.filol. nauk. – Almaty. – S.13. [in Russian].

Kosta, P. (2013) How can I lie if I am telling the truth? The unbearable lightness of the being of strong and weak modals, modal adverbs and modal particles in discourse between epistemic modality and evidentiality, in: Approaches to Slavic Interaction. Edited by Nadine Thielemann and Peter Kosta. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, S. 167-184 (Dialogue Studies; Vol. 20). [in English].

Khisamova, V. N. (2016) Stylistic Peculiarities of Expressing Modality in the Fiction (On The Basis Of Writings By H. B. Stowe) // International journal of humanities and cultural studies. – P. 670-675 [in English].

Lakoff, G. (1976) Conversational Postulates // Syntax and Semantics. Vol. 3 – London. [in English].

Lashkevich, L.M. (1984) Rol' vvodnykh slov i slovosochetaniy v vyrazhenii modal'nosti teksta [The role of introductory words and phrases in expressing the modality of the text] avtoref. dis. ... kand.filol.nauk. – Moskva. – S.7. [in Russian].

Lyons, J. (1978) Vvedeniye v teoreticheskuyu lingvistiku [Introduction to theoretical linguistics]. – Moskva: Progress. – 544 s. [in Russian].

Markova, N.A. (1992) Pragmaticheskiye osobennosti khudozhestvennogo teksta [Pragmatic features of a literary text]. Printsipy izucheniya khudozhestvennogo teksta: sb. nauch. tr. – Saratov. – S. 11. [in Russian].

Mukhtarullina, A. (2015) The Cognitive Modelling of Textual Modality / Issakova S., Kuzdibaeva A., Esenova K. – Procedia – Social and Behavioral Sciences 214 – P. 970 – 976 [in English].

Palmer, F. R. (2001). Mood and Modality / F. R. Palmer. – Cambridge: Cambridge University Press. – 236 p. [in English].

Portner, P. (2009) Modality / P. Portner. – New York: Oxford University Press. – 288 p. [in English].

Qazaq tiliniñ túsindirmeli sózdigi (1983) [Explanatory dictionary of the Kazakh language.]. – 7-tom. Q.- P. – Almaty: Ğılım, 1983. – 672 b. [in Kazakh].

Qasqabasov S. (2014) Tañdamalı. T.1. Qazaqtıñ xalıq prozası. Zerttewler [Custom. T.1. Kazakh folk prose. Research]. – Astana: Foliánt. – 320 b. [in Kazakh].

Qulmanov, S.K. (2004) Qazaq tilindegi mymkindik modaldiliginiñ funkcionaldı-semantikalıq yrisi [Functional-semantic field of modality of possibility in the Kazakh language]. – filol. ğılım. kand. ... avtoref.: 10.02.02. – Almaty. – 34 b. [in Kazakh].

Qusayinova, J.A. (2010) Qazaq tili sintaksisiniñ modaldilik aspektisi [Modal aspects of the syntax of the Kazakh language]. – filol. ğıl.dokt... dıss. – Astana. – 237b. [in Kazakh].

Russkaya grammatika (1980) [Russian grammar]. – Moskva: Nauka. – T.2. – S.29. [in Russian].

Shalabai, B. (2016) Qazaq til biliminiñ máseleleri [Problems of Kazakh language education]. – Almaty: Arda. – 35 b. [in Kazakh].

Smushkevich, Ye.S. (1968) Modal'nyye slova kak chast' rechi v sovremennom angliyskom yazyke [Modal words as a part of speech in modern English]. – Voprosy teorii chastey rechi. – Leningrad, 1968. – S. 198-207. [in Russian].

Wiemer, B. (2018) Catching the Elusive. Lexical evidentiality markers in Slavic Languages (A questionnaire study and its background). Berlin etc: Peter Lang (Slavolinguistica 23). [in English].

Yule, G. (1998) Explaining English Grammar. – Hong-Kong & Oxford University University Press. – 333 p. [in English].